

УДК 347.457

Тупицька Євгенія Олександрівна –
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Відповідальність за новаційним договором позики

Досліджуються види та форми цивільно-правової відповідальності за договором новації боргу у позикове зобов'язання. З'ясовується правова природа нарахування трьох процентів річних. Встановлюється, що вони виступають платою за неправомірне користування чужими коштами, але внаслідок їх стягнення в межах охоронних правовідносин, становлять собою особливу форму відшкодування збитків. Пропонуються подальші напрямки проведення дослідження з обраної тематики.

Ключові слова: позика, договір, новація боргу у позикове зобов'язання, проценти за договором, цивільна відповідальність.

Исследуются виды и формы гражданско-правовой ответственности по договору новации долга в заемное обязательство. Определяется правовая природа начисления трех процентов годовых. Устанавливается, что они выступают платой за неправомерное пользование чужими средствами, но вследствие их взыскания в рамках охранительных правоотношений являются особой формой возмещения убытков. Предлагаются дальнейшие направления проведения исследования по выбранной тематике.

Ключевые слова: заем, договор, новация долга в заемное обязательство, проценты по договору, гражданская ответственность.

We investigate the types and forms of civil liability under the contract novation of the debt in loans obligation. It turns out legal nature of the accrual of three percent per annum. Established that they are the payment for illegal use of other people's money, but because they are levied within the protective relationship, they doused the listing form of damages. We offer future directions of research on selected topics.

Key words: loan contract novation debt obligations in loans, interest under the contract, civil liability.

Постановка проблеми. Із прийняттям нового Цивільного кодексу України 2003 року з'явилося багато новел в цивільному законодавстві. Однією з них є новація боргу у позикове зобов'язання (ст. 1053 ЦК України). На перший погляд це досить проста цивільно-правова конструкція, і вбачається, що на практиці не має бути жодних труднощів щодо її застосування. Але, у зв'язку з тим, що досі лишаються не з'ясованими її основні характерні риси, її часто плутають з іншими суміжними інститутами цивільного права. На практиці виникають питання щодо механізму реалізації новації боргу у позикове зобов'язання, змісту такої домовленості сторін, а також визначення форм та розмірів відповідальності у разі її порушення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми інституту новації аналізувались та розв'язувались в працях А.С. Кривцова, Санфіліппо Чезаре, Д.І. Мейєра, В.І. Синайського, К.П. Победоносцева, І.Б. Новицького, Л.А. Лунца [Див.: 1, 2, 3, 4, 5, 6]. Серед сучасних науковців, які певним чином займаються проблемами інституту новації, можна виділити таких російських та українських цивілістів, як О. Шилохвост, Т.В. Боднар, Д.Н. Притика, В.Я. Карабань [Див.: 7, 8, 9] та інші.

Невирішені раніше проблеми. Що ж стосується питання притягнення винної сторони до цивільно-правової відповідальності, у разі невиконання умов за договором новації боргу у позикове зобов'язання, то необхідно зазначити, що воно не висвітлено в юридичних джерелах.

Отже, метою цієї статті є дослідження підстав і форм цивільної відповідальності за «новаційним договором позики», а також, визначення її розмірів та порядку застосування до сторони, що порушила відповідне зобов'язання.

Виклад основного матеріалу.

Відповідно до ст. 1053 ЦК України за домовленістю сторін борг, що виник із договорів купівлі-продажу, найму майна або з іншої підстави, може бути замінений позиковим зобов'язанням. Заміна боргу позиковим зобов'язанням провадиться з додержанням вимог про новацію і здійснюється у формі, встановленій для договору позики. Звідси випливає, що договір новації боргу у позикове зобов'язання за своєю правовою характеристикою є одностороннім правочином, отже, аналізуючи питання відповідальності сторін за невиконання його умов, так само як і в договорі позики, можна вести мову тільки про відповідальність позичальника.

Новаційний договір позики частіше всього становить собою грошове зобов'язання, але існують випадки, коли первісне зобов'язання (що оновлюється) пов'язано із будь-якими діями щодо речей, визначених родовими ознаками. Сторони у такій ситуації можуть трансформувати борг, що виник на підставі невиконання зобов'язання, у позикове зобов'язання тих самих «родових» речей.

Відповідно до ч. 1 ст. 1050 ЦК України, якщо позичальник своєчасно не повернув речі, він зобов'язаний сплатити неустойку відповідно до статей 549 — 552 цього кодексу, яка нараховується від дня коли речі мали бути повернуті, до дня їх фактичного повернення позикодавцеві. При цьому, конкретного розміру неустойки ЦК України не містить, у ньому встановлені лише загальні положення про неї, отже, її розмір сторони встановлюють в договорі самостійно. Слід звернути увагу, що неустойка у цьому випадку сплачується у вигляді штрафу, який може бути виражений у грошовій або майновій формах. За правовою природою штраф є нетривалою неустойкою, що одноразово застосовується і обчислюється у відсотках від суми невиконаного чи неналежно виконаного зобов'язання. Пеня, як форма неустойки, у випадку прострочення «родової» позики не застосовується, оскільки вона

нараховується у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення.

Питання відповідальності за «грошовим» договором новації боргу у позикове зобов'язання вимагає більш детального правового аналізу.

Відповідно до ч. 1 ст. 1050 ЦК України, якщо позичальник своєчасно не повернув суму позики, він зобов'язаний сплатити грошову суму відповідно до ст. 625 цього кодексу. У свою чергу, ч. 2 ст. 625 ЦК України передбачає, що боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

На сьогодні, в науковій правовій літературі та правозастосовчій практиці немає єдиної думки щодо правової природи процентів річних, передбачених ст. 625 ЦК України. Так, одними правниками вони розглядаються як плата за користування чужими коштами [10, с. 617; 11; 12, с. 82; 13, с. 330], другими — як відповідальність за невиконання грошового зобов'язання [14, с. 681-698; 15, с. 12], деякі цивілісти вважають їх неустойкою за порушення зобов'язання [16; 134], інші — формою відшкодування збитків, що виникають унаслідок невиконання боржником грошового зобов'язання [17, с. 115; 18, с. 98-149].

Слід зазначити, що дослідження природи процентів неможливе без урахування обставин, з якими закон пов'язує обов'язок їхньої виплати. Аналіз норм чинного ЦК України свідчить про те, що в ньому фактично містяться два види процентів — за користування чужими коштами (ст. 536 ЦК України), та проценти річні (ч. 2 ст. 625 ЦК України), як міра відповідальності за порушення грошового зобов'язання. Відповідно, цивільним законодавством закріплюється обов'язок особи вносити плату як за правомірне (зокрема на підставі договору), так і за неправомірне користування чужими грошовими коштами.

Варто погодитись із позицією, висловленою у науковій юридичній літературі, що проценти річних, передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК

України, складають окрему категорію нетипових (спеціальних) мір майнової відповідальності [19]. Метою їх нарахування є не лише компенсація втрат кредитора, а й покарання особи, яка безпідставно користується чужими коштами. Сплата відповідних процентів є додатковим обтяженням до основного зобов'язання боржника, отже має всі ознаки цивільно-правової відповідальності.

Таким чином, можна зробити висновок, що проценти передбачені ст. 536 ЦК України підлягають сплаті в усіх випадках користування боржником чужими грошовими коштами, якщо інше не встановлене договором. Проценти річних, передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК України підлягають стягненню в разі невиконання грошового зобов'язання та застосовуються як відповідальність боржника за відповідне порушення зобов'язання.

Установлення різниці в правовій природі процентів, передбачених статтями 536 і 625 ЦК України викликає питання щодо їхнього співвідношення. Із вищезазначеного випливає, що проценти, в контексті ст. 536 ЦК України, сплачуються за весь час користування коштами незалежно від застосування до боржника мір цивільно-правової відповідальності. Проценти річних, передбачені ст. 625 ЦК України, стягуються поряд зі сплатою процентів за користування чужими коштами, але незалежно від них, у разі наявності підстав притягнення до цивільно-правової відповідальності за порушення грошового зобов'язання, а також із дотриманням правових норм і принципів законодавства, що стосуються даної форми відповідальності.

Що стосується договору новації боргу у позикове зобов'язання, то враховуючи механізм його укладання, слід зазначити, що проценти нараховуються на суму боргу, що утворився внаслідок невиконання первісних зобов'язань сторін, та згодом був трансформований в суму «ніби» наданої позики. Тобто, у досліджуваній договірній цивілістичній конструкції вже має місце прострочення платежу – правопорушення, у зв'язку з яким виникає позика, що мимоволі надається кредитором недобросовісному контрагентові. Виникає питання, на підставі якої статті ЦК України повинні нараховуватися та стягуватися проценти за користування сумою боргу, врахованою в новому договорі як сума

позики. Адже з одного боку, має місце користування певними коштами в межах договору, і в цьому випадку проценти підлягають нарахуванню за ст. 1048 ЦК України як плата за наданий кредит; з іншого – має місце прострочення виконання попереднього зобов'язання – неправомірне утримання боржником чужих коштів, які за новаційним договором вважаються сторонами сумою наданої позики і на які нараховуються проценти.

Відповідаючи на поставлене запитання необхідно зазначити, що різниця між двома видами процентів, передбачених статтями 1048 (536) та 625 ЦК України полягає лише у їхній правовій природі. Із економічної точки зору обидва види процентів виступають як майновий еквівалент платності наданої позикодавцем позики. Не можна не погодитись із загальним визначенням процентів, запропонованим дореволюційними дослідниками, які вважали, що вони є винагородою (тобто компенсацією, платою) за користування чужими замінами речами (до яких звичайно належать і гроші) або за позбавлення власника можливості користування ними [19, с. 582, 583]. Навіть правники, які відстоюють позицію, що проценти річних, передбачені ст. 625 ЦК України, є мірою відповідальності за невиконання зобов'язань, погоджуються з тим, що така відповідальність виражається у вигляді плати за користування чужими грошовими коштами [20, с. 54]. У правовій літературі справедливо зазначається, що використання у господарському обороті грошей, дає приріст, який має бути компенсований кредитором, як економічному власнику. Проценти, в тому числі й ті, що нараховуються за неправомірне користування чужими коштами, за своєю сутністю є платою за кредит, утім оскільки їх нарахування має місце в охоронних відносинах, вони становлять міру цивільно-правової відповідальності [21, с. 167]. Таким чином, можна зробити висновок, що проценти за договором новації боргу у позикове зобов'язання виступають специфічною санкцією за невиконання попереднього зобов'язання сторін. Незважаючи на це, за своєю економічною сутністю вони є платою за наданий кредит, отже якщо сторони не передбачили у договорі новації боргу розмір процентів, він має визначатись не трьома процентами річних, передбачених ст. 625 ЦК

України, а обліковою ставкою НБУ. У разі невиконання сторонами умов укладеної новації (разом із процентами за «користування» сумою позики) будуть стягуватись три проценти річних, як міра відповідальності за порушення умов грошового зобов'язання.

Встановлений висновок про те, що проценти річних, передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК України, є самостійною формою цивільно-правової відповідальності, ставить питання про можливість їх одночасного стягнення разом із сумами неустойки та збитків. У науковій юридичній літературі висловлювались різні позиції з цього приводу. Так, деякі автори вважають проценти річних (в межах ст. 625 ЦК України) законною неустойкою [Див.: 16, 22, 23], таким чином їх співвідношення із стягненням суми збитків вирішується за правилами ст. 624 ЦК України, що ж до суми неустойки, то при наявності договірної, законна – у вигляді процентів річних, вважається заміненою за згодою сторін. Така позиція була піддана обґрунтованій критиці як із боку інших доктринальних підходів, так і з боку практики. Проценти є самостійною формою захисту цивільних прав, передбаченою законом (ст. 16 ЦК України). Три проценти річних стягуються лише при простроченні виконання грошового зобов'язання. Ця норма передбачає спеціальну відповідальність, яка не ототожнюється з неустойкою й належить до передбачених законом видів забезпечення виконання зобов'язань, тому варто погодитись із думкою, що проценти річних, передбачені ст. 625 ЦК України, не можуть вважатись законною неустойкою. Також у науковій літературі висловлюється думка, що плата за неправомірне користування коштами в розмірі трьох процентів річних є особливого роду збитками [Див.:17, 18, 20]. Зазначається, що розмір таких збитків передбачений законодавцем для звільнення кредитора від обов'язку відповідного доведення.

З цього приводу слушною є думка О. П. Подцерковного, який пише, що проценти за неправомірне користування чужими коштами, по суті, є платою за кредит, але внаслідок того, що вони застосовуються в умовах правопорушення, вони стають формою відшкодування збитків [21, с.167]. Таким чином, проценти річних, передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК

України, слід розглядати як встановлений законом розмір збитків, що не підлягає доказуванню та має відшкодовуватись кредитором у випадку прострочення боржником грошового зобов'язання. Таким процентам не притаманні ознаки неустойки, тому якщо в договорі не встановлена залікова неустойка за порушення грошового зобов'язання, то стягнення неустойки не обмежує можливості стягнення збитків. Таким чином, вбачається правильним висновок, що кредитор має право вимагати компенсації збитків, які виникають внаслідок неправомірного користування його коштами, тобто в розмірі трьох процентів річних у поєднанні з інфляційними витратами, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом. При цьому неустойка, згідно зі ст. 624 ЦК України, має стягуватись окремо, тобто понад ці суми, якщо інше не передбачено договором.

Окремо цивільним законодавством передбачається відповідальність позичальника, якщо він не повернув частину суми позики за умови погашення боргу у розстрочку, та у разі, якщо він не виконав зобов'язання щодо забезпечення повернення суми позики. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1050 ЦК України, у випадку прострочення позичальником повернення чергової частини суми позики, позикодавець має право вимагати дострокового повернення тієї частини позики, що залишилася, та сплати процентів, належних йому відповідно до ст. 1048 ЦК України. У разі невиконання позичальником обов'язків, встановлених договором позики, щодо забезпечення повернення позики, а також у разі втрати забезпечення виконання зобов'язання або погіршення його умов за обставин, за які позикодавець не несе відповідальності, останній має право вимагати від позичальника дострокового повернення позики та сплати процентів, належних йому відповідно до ст. 1048 ЦК України, якщо інше не встановлене договором (ст. 1052 ЦК України).

Висновки. На підставі викладеного можна зазначити, що за договором новації боргу у позикове зобов'язання, у зв'язку з його одностороннім характером, можна вести мову лише про відповідальність боржника (позичальника). Аналіз норм цивільного законодавства дозволяє виокремити декілька

видів останньої, а саме: відповідальність за неповернення суми позики у строк (ч. 1 ст. 1050 ЦК України); відповідальність за несплату процентів, передбачених договором; відповідальність за невиконання обов'язку щодо повернення частини позики за умови погашення боргу у розстрочку (ч. 2 ст. 1050 ЦК України); відповідальність за порушення обов'язку щодо забезпечення повернення суми позики (ст. 1052 ЦК України). Новаційний договір позики є грошовим зобов'язанням, для яких законодавством передбачена специфічна міра цивільно-правової відповідальності — повернення суми боргу з урахуванням індексу інфляції за весь час прострочення, а також сплата трьох процентів річних від простроченої суми, якщо інший їхній розмір не встановлений договором або законом. Такі проценти є платою за неправомірне (позадовірне) користування чужими коштами, утім, оскільки вони

нараховуються в межах охоронних правовідносин, та становлять собою особливу форму відшкодування збитків. Проценти річних не є неустойкою, яка може бути передбачена в новаційному договорі позики, або процентами за правомірне (договірне) користування сумою боргу, трансформованою в суму позики (ч. 1 ст. 1048 ЦК України), отже у разі невиконання обов'язку щодо повернення суми позики з боржника можуть бути стягнуті: сума боргу (позики) із процентами за користування нею; неустойка (якщо така передбачена домовленістю сторін); три проценти річних як міра відповідальності й узаконена сума збитків. Також слід додати що у зв'язку з тим, що договір новації боргу є грошовим зобов'язанням, позичальник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним обов'язку щодо повернення суми боргу, втраченою сторонами як суму позики.

Список використаних джерел:

1. Кравцов А. С. Абстрактные и материальные обязательства в римском и современном гражданском праве / А. С. Кравцов. – М. : Статут, 2003. – 314 с.
2. Чезаре С. Курс римского частного права / С. Чезаре ; под ред. Д. В. Дождева. – М. : БЕК, 2002. – 400 с.
3. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 ч. / Д. И. Мейер. – М. : Статут, 2003. – Ч. 2. – 831 с.
4. Синайский В. И. Русское гражданское право / В. И. Синайский. – М. : Статут, 2002. – 638 с.
5. Победоносцев К. П. Курс гражданского права : в 3 т. / К. П. Победоносцев ; под. ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – Т. 3. – 608 с. – (Серия «Русское юридическое наследие»).
6. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1950. – 416 с.
7. Шиловост О. Прекращение обязательств новацией / О. Шиловост // Рос. юстиция. – 1996. – № 8. – С. 15–17.
8. Боднар Т. В. Новація як спосіб заміни договірної зобов'язання / Т. В. Боднар // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – 2004. – Вип. 212. Правознавство. – С. 56–60.
9. Притыка Д. Н. Договорное право. Общая часть : науч.-практ. коммент. к гражд. законодательству Украины : в 4 т. / Д. Н. Притыка, В. Я. Корабань, В. Г. Ротань. – Киев : Ин-т юрид. исслед., 2000. – Т. 1. – 944 с.
10. Гражданское право : в 4 т. : учебник / отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – Т. 3. – 800 с.
11. Закупень Т. Проблемы квалификации правовой природы процентов по ст. 395 ГК РФ как меры ответственности / Т. Закупень, С. Кмить // Хоз-во и право. – 2004. – № 2. – С. 125–132.
12. Лунц Л. А. Денежное обязательство в гражданском и коллизионном праве капиталистических стран / Л. А. Лунц. – М. : Юриздат, 1948. – 214 с.
13. Розенберг М. Г. Правовая природа процентов годовых по денежным обязательствам (практические и теоретические аспекты применения новых положений ГК РФ) / М. Г. Розенберг // Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика : сб. памяти С. А. Хохлова. – М., 1998. – С. 309–333.

14. Брагинский М. И. Договорное право / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – Изд. 3-е, стер. – М. : Статут, 2008. – Кн. 1 : Общие положения. – 847 с.
15. Малейн Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях / Н. С. Малейн. – М. : Наука, 1968. – 208 с.
16. Джунь В. Порочная судебная практика / В. Джунь // Юрид. практика. – 2003. – 26 авг. (№ 34). – Режим доступа до газ. : <http://jurpractica.com/article.php?id=10001707>.
17. Джунь В. Порочная судебная практика [Электронный ресурс]. / В. Джунь // Юрид. практика. – 2003. – 26 авг. (№ 34). – Режим доступа до газ. : <http://jurpractica.com/article.php?id=10001707>.
18. Белов В. А. Денежные обязательства / В. А. Белов. – М. : Центр ЮрИнформ, 2001. – 237 с.
19. Лавров Д. Г. Денежные обязательства в российском гражданском праве : науч.-практ. изд. / Д. Г. Лавров. – Спб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 250 с.
20. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 86 т. – Спб. : Работ. дом, 1898. – Т. 25а. – 960 с.
21. Печений О. Проблеми відповідальності за порушення грошових зобов'язань / О. Печений // Підприємництво, госп-во і право. – 2005. – № 3. – С. 53–56.
22. Подцерковний О. П. Правова природа мір відповідальності за прострочення виконання боржником грошового зобов'язання / О. П. Подцерковний // Вісн. госп. судочинства. – 2005. – № 4. – С. 164–170.
23. Попов А. Ответственность за неисполнение денежного обязательства / А. Попов // Хоз-во и право. – 1997. – № 8 – С. 74–81.
24. Тарасенко Л. Проценти за законодавством України: плата за користування коштами чи форма відповідальності / Л. Тарасенко // Юрид. Україна. – 2005. – № 4. – С. 49–53.